

ЄФРЕМОВ С.

ШОДЕННИК: ПРО ДНІ МИНУЛІ (СПОГАДИ) / Упор., вступ. ст. І.Гирича. – К.: Темпора, 2011. – 792 с.*

Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939 рр.) – громадсько-політичний діяч, учений, журналіст, редактор, видавець, член Всеукраїнської академії наук – належить до когорти визначних представників української інтелектуальної та політичної еліти легально-народницького напрямку початку ХХ ст. У своїй просвітницькій діяльності він завжди вирізнявся рідкісним умінням поєднувати ліберально-демократичні цінності й моральні імперативи, народолобство та бажання служити своїм талантом послідовній реалізації «українського проекту». Думки

С.Єфремова про «добро і правду», етику й політику, народ та еліту були і продовжують бути цінним джерелом творення історичної й культурної свідомості української спільноти, зберігаючи свою моральну значущість через десятиліття – у процесах затяжного посткомуністичного «транзиту» України, в умовах зростаючого наступу авторитаризму, та й в нинішні перехідні часи. Усі дослідники спадщини С.Єфремова відзначали дивовижний поліфонізм його таланту: він залишив нащадкам ґрунтовні й самобутні наукові праці, статті у пресі, щоденники, мемуари, обширний епістолярій; відзначився помітним доробком на ниві творення нової української журналістики, політики, освіти, культури... Але все ж таки, як слушно зауважив оглядач «ЛітАкценту», «Сергій Єфремов навряд чи зміг би сьогодні дорікнути українцям за надмір уваги до себе. Впродовж останніх двох десятиліть були видані лише п'ять його книг, а київські адреси Єфремова так і не стали для української спільноти місцями пам'яті. Про нього у місті нагадують лише колективний барельєф на спомин про діячів Центральної Ради у вестибюлі Педагогічного музею та персональна меморіальна дошка на стіні жовтого корпусу Національного університету імені Тараса Шевченка, яка своєю символічною вагою вочевидь поступається близькому пам'ятнику його колезі та опоненту Михайлові Грушевському»¹.

Це цілком закономірно. Унаслідок панування в Україні впродовж тривалого часу комуністичного режиму, до кінця 1980-х рр. публікація і вивчення політико-публіцистичної та літературно-критичної спадщини С.Єфремова були можливими (та й то надто скромною мірою – внаслідок як недоступності

* Написання рецензії частково було вможливлене за підтримки гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету 2012 р. (з Вічного фонду ім. Михайла і Дарії Ковальських).

¹ Пономарьов В. Минулі дні Сергія Єфремова [Електронний ресурс]: <http://litakcent.com/2012/01/26/mynuli-dni-serhija-jefremova/>

дослідникам архівних даних, так і через нагромадження довкола його імені численних домислів, пов'язаних із сумнозвісною «справою СВУ», деяких емігрантських кіл) лише в діаспорі. Із найцікавіших нам відомих праць Ю.Бойка-Блохина, П.Одарченка, Г.Костюка, Г.Грабовича, П.Голубенка та ін. У незалежній Україні легітимація постаті С.Єфремова розгорнулася лише після 1989 р., коли відбулася його офіційна реабілітація: відтоді почали виходити статті в республіканській, та й навіть загальносоюзній періодиці, де висвітлювалися репресивні процеси 1920–1930-х рр. Із початком 1990-х рр. і надалі нечисленними окремими виданнями та уривками у друкованих ЗМІ виходили деякі вибрані праці вченого: публіцистика, академічні наукові літературознавчі дослідження, щоденники, мемуари, епістолярій². Проте через низку негативних факторів (передовсім неповне фінансування цих проєктів) наявні видання не задовольнили високий попит українського суспільства (у світовому обширі) на інтелектуальну спадщину С.Єфремова у царині культури, педагогіки, політики, журналістики й українознавства. Тому безперечно позитивним моментом можемо вважати вихід під однією обкладинкою його спогадів, опублікованих раніше в дев'яти числах періодичного альманаху «Молода нація», та вперше виданого юнацького щоденника, який докладно змальовує процес становлення цього видатного громадського національного діяча, формування його особистості як свідомого українського патріота в умовах бездержавності й імперського самодержавства.

Спочатку коротко з'ясуємо історію підготовки до друку рецензованого видання. Спогади С.Єфремова «Про дні минулі», що зберігалися в Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського (ф.317, од.зб.54 (916 с.)), тривалий час були відомі лише фахівцям, використовувалися спорадично й вибірково. На початку 2000-х рр. текст спогадів узявся готувати до друку завідувач історичної редакції видавництва «Наукова думка» Володимир Петрович Плачинда³, який ретельно прокоментував їх, довів примітки академічного характеру до розділу ІХ споминів (усього розділів вісімнадцять) та написав передмову⁴. Примітки В.Плачинди про біографії досі не зазначених в енциклопедіях персоналій і дотепер становлять самостійну наукову цінність. Публікацію мемуарів було здійснено в оновленому альманаху «Молода нація» протягом 2002–2004 рр.⁵ Нарешті нещодавно ці спомини, разом з юнацьким щоденником С.Єфремова, підготовані до друку спільними зусиллями фахівців з Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ й Інституту

² Єфремов С. За рік 1912-й: Під обухом: Більшовики в Києві. – К., 1993. – 136 с.; *Його ж.* Історія українського письменства. – К., 1995. – 688 с.; *Його ж.* Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – 848 с.; *Його ж.* Літературно-критичні статті / Вступ. ст. та ком. Е.Соловей. – К., 1993. – 351 с.; *Його ж.* Вибране: Статті, наукові розвідки, монографії. – К., 2002. – 760 с.; *Його ж.* Шевченкознавчі студії. – К., 2008. – 365 с.; *Його ж.* Початок нової доби: «Радівська» публіцистика / Березень – серпень 1917 р. / Упор. М.І.Цимбалюк. – К., 2011. – 382 с.; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов: Листування: 1903–1928 роки / Упор. та вступ. ст. І.Старовойтенко. – К., 2010. – 384 с.

³ Див. про нього: Сасина М. Подвижник на ниві творення // Молода нація. – 2004. – №4 (33). – С.88–91.

⁴ Плачинда В. Сергій Єфремов та його спогади // Там само. – 2002. – №1 (22). – С.142–143.

⁵ Єфремов С. Про дні минулі // Там само. – 2002. – №1 (22). – С.145–246; №2 (23). – С.174–282; 2003. – №1 (26). – С.134–191; №2 (27). – С.126–169; №3 (28). – С.160–229; 2004. – №1 (30). – С.151–232; №2 (31). – С.84–117; №3 (32). – С.175–218; №4 (33). – С.49–87.

рукопису НБУ ім. В.Вернадського під керівництвом знаного українського історика І.Гирича, побачили світ у відомому своїми цікавими проектами столичному видавництві «Темпора». З ентузіазмом сприйняте широким колом науковців та пересічних читачів, це велике, дуже ошатне, бездоганно поліграфічно оформлене видання, прикрашене портретом молодого чоловіка з розумним, проникливим поглядом (вдалий засіб увиразнення думок автора для читацької аудиторії!), цілком заслужено було відзначене експертами «Книжки року-2012» у номінації «Минувшина».

У рецензованому виданні, на наш погляд, особливої уваги заслуговує вперше оприлюднений щоденник С.Єфремова – нотатки вісімнадцятирічного юнака (1895 – початок 1896 рр.). «Література спогадів, листів, роздумів веде пряму розмову про людину. Хронікальна й інтелектуальна, мемуарна та філософська, вона подібна до поезії відкритою і настійливою присутністю автора. Гостра її діалектика – у свободі вираження і несвободі вигадки, обмеженої дійсно минулим», – зауважила свого часу Л.Гінзбург⁶. Як зазначають дослідники, «в щоденнику ми приймаємо це як належне, як одну з умов існування жанру, якщо, звичайно, не беремося за щоденник з конкретною метою з'ясувати усі ці «недомовки». Інша річ, коли невисловлене, «недопояснене», приховане викликає здивування навіть у пересічного читача. Це тягне за собою підозру, породжену невинуватими очікуваннями читача щодо конкретної інформації»⁷. Дійсно, у щоденнику С.Єфремова зафіксоване життя з усіма його таємницями, які за першого прочитання можуть залишитися незрозумілими. Але дешифровані в контексті доби, у порівнянні з іншими джерелами інформації (листи, спогади, документи), вони можуть набути іншого, реального й прозорого сенсу.

Текст юнацького щоденника С.Єфремова частково цитувався у працях літературознавців (О.Бурдеги, С.Приколотої, Е.Соловей), письменників (А.Болаболъченка), істориків (І.Гирича). Про щоденник згадував і сам автор у споминах «Про дні минулі». І.Гирич висловлює припущення, що таких щоденників було щонайменше п'ять, і писалися вони від 1892 до 1896 рр. Саме в останній рік, після звинувачення в «українофільській революційній діяльності», С.Єфремову довелося залишити стіни Київської духовної семінарії, і він вимушено спалив чотири зшитки, залишивши для себе лише один.

Щодо першого досвіду свого життєписання юнак 4 січня 1895 р. самокритично зауважив: «А як і не напишу, то біди великої від сього не буде нікому. Я пишу більш для себе, ніж для других, бо знаю добре, що не зумію написати що-небудь таке, що було б потрібно для других. А пишу я для того тільки, щоб навчитися висловлювати думки свої на рідній мові. Більшої мети нема в мене» (с.61)⁸. Утім дещо по-іншому формулює він мету свого діаріушу у запису від 21 квітня 1895 р. (с.95).

Щоденник С.Єфремова за 1895–1896 рр. містить у собі багато сюжетних та інформаційних ліній: формування «світу ідей» молодого українця; коло його

⁶ Гинзбург Л. О документальной литературе и принципах построения характера // Вопросы литературы. – 1970. – №7. – С.91.

⁷ Танчин К. Параметры свободы в щоденнику – межа образу автора // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. – 2004. – Вип.33. – Ч.1. – С.165.

⁸ Тут і далі посилання на рецензоване видання.

читання («щоб бути чоловіком освіченим, перш треба, так би мовити, закласти ґрунт, на якому будувати вже що-небудь [...] Се питання – що читати? – дуже великої ваги», с.83–84); участь у семінарській громаді (с.59, 64–65, 79–80); стан здоров'я героя; сімейно-побутові клопоти; сімейні конфлікти; історія першого (і єдиного на все подальше життя) кохання зі свояченицею – Онисею Дурдуківською; перші літературні спроби (зокрема праця над оповіданнями «Жид» (1895 р.), над статтею до галицького часопису «Правда» (1896 р.) (с.175–176)), критичні зауваги щодо архаїчно-бездушної імперської педагогічної системи, яка побутувала у семінарії («В мене завжди підіймається якесь обурення, коли згадаю про свою семінарщину, – обурення зовсім зрозуміле для того, хто закоштував гомилетик, литургик і іншої старовини, для якої навіть назвиська не підбереш» (с.62, 137)), сприйняття юнаком творчості та особи Т.Шевченка як «значущого Іншого» (с.64), вплив постаті Л.Скочковського – дядка, який утримував на своїй квартирі нелегальну громадську бібліотеку та надихав морально юну семінарську громаду (с.64, 91), сприйняття постаті О.Кониського як «узагальненого Іншого» (с.70, 108–109), характеристика особистості молодого М.Грушевського (с.92–93, 160–161), лекції та праці В.Антоновича як фактор формування національної самосвідомості молоді – вражає максималістська категоричність С.Єфремова: «В Росії тепер нема історика з більшими заслугами, ніж В.Б.Антонович» (с.106, 149–150, 153); пам'ятні зустрічі з І.Нечуем-Левицьким (с.163–164); роздуми над майбутнім рідної культури (зустрічаємо, наприклад, критичне зауваження, дразливе для деяких «ультра-патріотів»: «... в українській літературі є дуже мало великих творів, цікавих, напр., для великороса. Але в нас є дуже багата народна література, велика сила начерків, нарисів і інш., які можуть бути цікавими для кожного») (с.72–73). На сторінках щоденника зафіксовано початок захоплення С.Єфремова українським театром корифеїв, котре збереглося на все життя (відвідування вистав М.Садовського, П.Саксаганського та інших труп, с.93–94, 96, 98–100, 103–105, 115–166, 134–135). Записи містять згадки про перший досвід просвітницької діяльності юнака – наприклад, укладання з ініціативи громади літературних збірок для народного читання – акція, типова на організаційній стадії національного руху (с.141). Виразно спостерігаємо також процеси «визрівання» естетичних смаків та літературно-критичних настанов у майбутньому цього видатного історика українського письменства, піонера вітчизняного літературознавства (с.156 та ін.), пошуку героєм відповідей на нелегкі питання про вибір власного шляху («що робити з собою, кудю йти, куди подітись?») (с.144).

Щоденник містить цінну інформацію для подальшого осмислення й узагальнення у проблемному полі «концептуальної історії»: наприклад стосовно вживання в контексті доби 1890-х рр. понять «свідомий українець» (с.82, 96, 150 та ін.), «українофільство» (с.150), «малоросійство», «націоналізм». «Нам треба українців, свідомих в своїм українстві, а не українофілів. Мені здається, що українців чим далій все прибуває, і, може, не дуже довго ще чекати того часу, коли вони піднімуть голову і голосно заговорять про свої потреби», – з оптимізмом писав молодий С.Єфремов (с.156). Також зустрічаємо на сторінках щоденника важливі відомості стосовно сприйняття автором імперської політики

останнього російського самодержця Миколи II (с.71, 88–89); формулювання мети українського національно-визвольного руху («чи зможе жменька українців перемогти ту темноту російську, яка облягла густою хмарою, оточила з усіх боків нас?», с.73); ставлення до офіційної релігії та духівництва (с.125); формулювання своїх етичних принципів та політичного кредо; спостереження щодо мови спілкування серед «пропагаторів українства» (с.115); критичне коментування ідей російського народництва, речниками яких були часопис «Русское богатство» й публіцист М.Михайловський (с.77–78); категоричне неприйняття насильства та терору як засобів боротьби за владу (с.133). Зафіксовано також ставлення тогочасної «великоросійської» публіцистики до «українського питання» (с.154, 164–166).

На сторінках щоденника викладено міркування юнака щодо специфіки політичної боротьби у Східній Галичині середини 1890-х рр. Узагалі, для розуміння подальшої еволюції світогляду С.Єфремова надзвичайно важливою була сформульована ним уже тоді теза про потребу єдності українських національно-свідомих сил: «В нашому становищі така ворожнеча ще більш шкодлива, ніж деінше: сили роз'єдналися, сваряться між собою, а тим часом коштовний час не жде, а йде собі вперед і відсовує потроху мету, до якої простують і та, й друга фракції українські. Діло, таким чином, стоїть, не посовається вперед» (с.66).

Безперечно, цей глибокий за ідейним змістом щоденник потребує подальших більш детальних роздумів та фахових коментарів. Наприклад, у світлі вимог такого перспективного методу історієписання, як просопографія, що вимагатиме детальної інформації про життєвий простір героя, його особисте життя, емоції та уподобання. Так, цікавим було б прояснити історію стосунків С.Єфремова з О.Дурдуківською. Про її значення у житті героя дізнаємося з перших же рядків діаріуша: «Добра душа вона. З нею я сам стаю далеко чистішим, кращим морально. З цього боку вона, мабуть, мала на мене найбільший вплив» (с.63). На жаль, перепоною до шлюбу молодих людей став найперше досить умовний родинний статус, регламентований архаїчними вже на ті часи клерикальними догматами: священницькі родини Єфремових та Дурдуківських були пов'язані через пошлюблених старшого брата Онисі Івана й старшу сестру Сергія Параскеву (Пашету), і таким чином Сергій та Онися вважалися свояками, а церковні приписи забороняли одружуватися родичам до «восьмого коліна». На с.76. С.Єфремов уперше згадує про це: «Ми не можемо нікому виявляти своїх симпатій, бо ми [...] родичі», а на с.88 дає докладніше пояснення – «власне, ми ніякі не родичі, – і якби не дурні архіереї, що забороняють сватам одружуватися, були б ми з Онисею щасливі». Другим негативним чинником стала ескалація конфлікту між сім'ями, започаткованого батьком Сергія, невдоволеним зростом рівня життєвої самостійності своїх дітей. Сварка, мов вірус, поширилася на всіх членів родини Єфремових, і лише Сергієві вдалося зберегти тверезий погляд на ситуацію. Він неодноразово робив спроби помирити родини, і, зрештою, йому вдалося пригасити шал негативних емоцій рідні.

Розробки потребують деякі недосліджені питання долі О.Дурдуківської. Зі скупих згадок у декількох джерелах відомо, що під час німецької окупації вона виїхала у Прагу й померла там 1951 р. у повній самотності. Не маючи кому

передати останні листи Сергія Олександровича, заповіла покласти їх із собою у труну...

При подальшому опрацюванні щоденника бажаним було б з'ясування деяких невстановлених досі осіб з оточення С.Єфремова, які ховаються за псевдо «Асан» (с.67, 133, 149 та ін.) і «Земляк» (с.79, 82, 86, 113, 175). З описаних сюжетів зрозуміло, де слід шукати інформацію про них: у мемуарах, листуванні членів гуртка, списках учнів курсу семінарії тощо.

Стосовно ж тексту споминів «Про дні минулі», які займають більшу частину видання, нагадаємо, що С.Єфремов писав їх у часи перебування на нелегальному становищі в Києві та окрузі з липня 1920 р. по квітень 1921 рр., змушений ховатися від переслідувань радянської влади. Відірваний у цей час від журналістської й дослідницької роботи, громадської діяльності, він розглядав мемуари як єдино можливу інтелектуальну працю. Спогади підписані прибраним прізвиськом – Ігнатенко-Колодій, паспорт на яке допомогли йому отримати Дурдуківські (виписавши фальшиву метрику). Опублікувати їх навіть у часи «українізації» виявилось неможливим. Автор, уважаючи їх за цінне історичне джерело, намагався, хоч і фрагментарно, оприлюднити. Зокрема, на Комісії громадських течій 7 жовтня 1925 р. до 20-річчя від початку першої російської революції ним був прочитаний передостанній, XVII, розділ мемуарів – «Переступної доби (17 жовтня 1905 р.)». Нарешті, через понад 80 років після їх написання ці спомини дійшли й до масового читача, відкриваючи, за словами упорядника – І.Гирича, «справжнім поціновувачам свою духовну вагу та історико-культурну вартість. [...] У [...] низці мемуарів твір С.Єфремова, безперечно, є рівнозначним як із художньо-літературного боку, так і за глибиною фактографічного та концептуального розкриття теми суспільного життя в Україні напередодні Української революції» (с.11).

Зазначимо, що самостійну наукову цінність у рецензованій книжці становить ґрунтовна передмова І.Гирича (с.6–56), де здійснено глибокий порівняльний аналіз мемуарів С.Єфремова як історичного джерела. Дослідник слушно зазначає, що «саме центристи залишили про український рух найоб'єктивнішу інформацію, наскільки цього можна чекати від такого суб'єктивного джерела, яким є спогади» (с.12). Постатями, навколо котрих оберталася велика українська політика за два десятки років перед Першою світовою війною, власне, і були М.Грушевський, Є.Чикаленко, О.Лотоцький та С.Єфремов. Отже, спомини останнього є не менш цінним джерелом для вивчення історії українського національного руху, ніж чотири томник «Сторінки минулого» О.Лотоцького, «Спогади» (1861–1907 рр.) і двотомний «Щоденник» Є.Чикаленка, «Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.)» та «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.)» Д.Дорошенка. З'ясовуючи джерельну вартість єфремовських споминів, І.Гирич зіставляє їх відомості з відповідними фрагментами з уже добре відомих дослідникам мемуарних творів цих діячів, порівнюючи оцінки кожного з авторів щодо конкретної проблеми чи історичної особи в контексті доби національного відродження та в певній мірі значно полегшуючи подальшу працю тих молодих науковців, які при вивченні історії українського громадського і національно-культурного життя змушені звертатися до

цього типу джерел. У передмові рельєфно відображено погляди С.Єфремова на український рух та суспільне життя другої половини ХІХ – початку ХХ ст., на базі фактичного матеріалу розкрито шлях юнака-семінариста до свідомого українства, приділено увагу такому важливому аспекту національної самоідентифікації, як мова спілкування в родинних та громадських взаєминах. Учений слушно зауважує, що С.Єфремов «належав до першої генерації українців, які з принципових міркувань використовували українську мову в повсякденному спілкуванні» (с.22). Звертаючи увагу на неонародницьку лектуру в колі читання молодого С.Єфремова (часопис «Русское богатство» та статті М.Михайловського), І.Гирич відзначає: «Захоплення російською публіцистикою поступового напрямку зумовило віру С.Єфремова в позитивне ставлення демократичної Росії до українського відродження і погляд на самостійників, зокрема М.Міхновського, як на національних шовіністів. Лише українська революція змусила Сергія Олександровича критичніше придивитися до російських політичних сил, які не враховували українського чинника у своїй політиці» (с.26).

У споминах С.Єфремов детально змальовує діяльність Старої Громади в Києві та її найактивніших діячів – О.Кониського, В.Антоновича й В.Науменка; виникнення Всеукраїнської безпартійної організації (більше відомої як ЗУБДО – Загальноукраїнська безпартійна демократична організація); заснування видавництва «Вік» та працю молодих однодумців – О.Лотоцького, В.Доманицького й Ф.Матушевського в лавах Старої Громади; побут семінарської громади при Київській духовній семінарії; видання та закриття журналу «Киевская старина»; постання української преси; політичне життя в підросійській Україні (співіснування ліберальних демократів із РУП та еседеками); культурні акції «національно свідомих українців» (видання книжок для народу, концерти, відкриття пам'ятника І.Котляревському) тощо. Мемуарист подає свою версію авторства «Сповідання віри молодих українців», наполягаючи, що твір «колективний, обговорений і ухвалений по довгих дискусіях на зібраннях з первісного нарису, який дав [...] Лотоцький».

Нові штрихи С.Єфремов додає в мемуарах до канонічних образів Б.Грінченка та О.Кониського – провідних постатей «досвітньої доби» національного руху. Показово, наприклад, що, на відміну від Є.Чикаленка, Сергій Олександрович у громадській пропаганді українських ідей на перше місце поставив О.Кониського, тоді як В.Антоновича вважав тільки «позалаштунковим ідеологом» українства.

Дуже важливим для відтворення об'єктивної картини подій того часу є те, що всі факти, із трактуванням яких Є.Чикаленком у «Спогадах» С.Єфремов не погоджувався, він висвітлив у своїх мемуарах. Виявляючи тут симпатії до окремих людей, висловив одночасно негативні оцінки – наприклад, стосовно постатей Олени Пчілки, Івана Степенка, Євгена Тимченка, Мусія Кононенка, Володимира Науменка, Володимира Винниченка (хоч останнього й цінував як письменника). Але порівняно з деякими іншими мемуаристами, оцінки С.Єфремова майже завжди врівноважені зазначенням позитивних сторін людини, про яку він пише.

Як справедливо відзначає І.Гирич, «загалом же спомини Сергія Єфремова на концептуально-історіософському рівні підсилюють, доповнюють, урізноманітнюють класично знані мемуари Є.Чикаленка, О.Лотоцького і Д.Дорошенка. [...] С.Єфремов оцінює громадське життя, стан національної свідомості, проблеми українського суспільства в Російській імперії. Фактично спогади цих чотирьох визначних діячів української справи є викладом історії національно-визвольного українського руху, поданим крізь призму особистого бачення. [...] Щодо окремих фактів спомини С.Єфремова дають значно глибше висвітлення і перспективу. «Про дні минулі» утворюють зі спогадами О.Лотоцького, Д.Дорошенка і Є.Чикаленка певну ідейно-культурну цілість. Саме в цьому їх непроминальна вартість і вага серед іншої мемуарної літератури» (с.18).

На слушну думку упорядника, сенсом життя для С.Єфремова була українська національна ідея. «Поза рідним народом, – писав Сергій Олександрович, – нема [...] ні ходу, ні роботи, ні прив'язання, ні самого життя навіть», прагнути зрівняти український народ з «великими, освіченими й дужими націями світу» (с.53–54). «Він був людиною Відродження в італійському розумінні цього слова, був титаном праці, справжнім енциклопедистом національної гуманітарної культури. Писав літературознавчі праці, рецензії, некрологи, оповідання й повісті, давав актуальну журналістику, відгукувався на всі новини національного життя, був істориком літератури, культури і громадських рухів, видавцем і редактором. Опубліковані в цій книзі спогади і щоденник – лише початок у справі повного видання літературної творчості та архівної спадщини Сергія Єфремова» (с.57), – завершує свої аналітичні роздуми над мемуарами автор передмови.

Деякі спірними, на наш погляд, виглядають зауваги І.Гирича щодо лідерства С.Єфремова в УДРП. Спочатку стверджується, що «Д.Дорошенко, хоч і не приятелював із С.Єфремовим, але за уміркованими політичними поглядами був його політичним спілником, визнаючи у своєму світогляді вплив ідеології радикально-демократичної партії, лідерами якої були Б.Грінченко і С.Єфремов» (с.12). Далі йдуть коментарі стосовно того, що С.Єфремов у мемуарах говорить про себе як про соціаліста, але соціаліста непартійного, адже партія, на його думку, на догоду догмі «нагинає і живе життя, і живих людей» (с.53). Дослідник, таким чином, проводить думку про те, що С.Єфремов ніколи не належав до жодної партії, хоча і був лідером як УРДП, так і УПСФ. «Однак останні не мали залізної дисципліни, партійної ієрархії та централізації, як ліві партії есдеків, есерів чи більшовиків. УРДП та УПСФ продовжували традицію надпартійного об'єднання і мали генетичне пов'язання із ЗУБДО та ТУП» (с.53), – пише І.Гирич. Усе ж вважаємо корисним наголосити, що не можна бути в політиці лідером партії, не входячи реально до її лав та не працюючи, згідно з програмою і статутом, в її керівних структурах.

Коментарі до споминів майже повністю перенесені з «Молодої нації», хоча деякі моменти, можливо, і потребували більш прискіпливої уваги. До книги, крім текстів юнацького щоденника та мемуарів, включено також важливі архівні біографічні додатки: свідоцтво про народження С.Єфремова, атестати з гімназії та семінарії, матеріали допитів у НКВС, де йшлося про спогади тощо.

Ще однією позитивною стороною рецензованої книги, безперечно, є наявність предметного, географічного та іменного покажчиків (чим нині можуть похвалитися далеко не всі видання подібного штибу).

На жаль, відсутні (без сумніву, через прикрий технологічний недогляд або ж із причин фінансового характеру) згадані у виданні архівні фото, дещо зміщено систему посилань, що утруднює роботу з джерелом тощо.

У цілому ж зазначимо, не лише інтелектуали-гуманітарії мають тепер новий інструмент досліджень, а й уся широка світова українська національна спільнота отримала нове цінне джерело інформації біографічного, громадсько-політичного та культурологічного характеру «з перших рук», де крізь призму авторського, проте об'єктивного бачення постають свідчення про різноманітні історичні, політичні й культурні процеси зламу епох, поведінку окремих публічних осіб та об'єднань громадян різного спрямування. На часі – подальше оприлюднення багатої та різноманітної спадщини Великого Українця, за життя найменованого сучасниками «совістю землі української», спадщини, що зберігається в архівах та у бібліотечних фондах рідкісних і малодоступних видань 1890–1900-х рр.

**С.Г.Іваницька (Запоріжжя),
Т.В.Єрмашов (Київ)**